

De

Periodieke uitgave van de Faculteitsvereniging van Utrechtse Filosofie studenten voor het departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht - Nummer 79

Prof. Daniel Little
Historians in a contingent
world

Advocaten van de duivel
Schrijfwedstrijd

Prof. Peter Adamson
Interview

Kees Hellingman
Russells misverstand

THEMA

Filosofiegeschiedenis in titelpagina's, aflevering 12: Boethius in de Middeleeuwen

Titelpagina's van boeken en tijdschriften vormen een buitengewoon spannend genre, waaraan de boekkunde al veel aandacht heeft besteed. Ook filosofen kunnen veel informatie halen uit titelpagina's. Dit is de twaalfde aflevering van een langere serie titelpagina's die *De Filosoof* belicht.

In de vorige aflevering van deze serie beweerden we dat titelpagina's opkwamen na de uitvinding van de boekdrukkunst. Voorheen werden boeken in opdracht gekopieerd, en was de betaling ervan dus al geregeld. Boekdrukkers namen echter bij elk boek een risico: elk boek was een investering die zich moest terugverdienen, en titelpagina's waren een vorm van reclame. Maar titelpagina's waren meer dan dat: ze helpen de lezer in navigeren tussen teksten: de titelpagina zegt iets over de inhoud, maar ook over de context van productie. Dergelijke informatie is ook relevant voor mensen die handschriften lezen. Bovendien lieten patronen die opdracht gaven om een handschrift te produceren het vaak breed hangen: hun rol als *maecenas* mocht genoemd worden. Het verbaast dus niet dat we ook in handschriften (zowel

voor als na de uitvinding van de boekdrukkunst) titelpagina's tegenkomen.

Ter inleiding: Hieronymus

Neem bijvoorbeeld de volgende beginpagina een 9^e eeuws handschrift, die met chocoladeletters kond doet van de inhoud: "Hier begint St Hieronymus" "*Eerste Boek Tegen de Ketter Jovianus*". "Feliciter" ('gelukkig') heeft iemand er in kleine letters achter geschreven. Eronder vinden we nog de woorden "Jesse Pontifex" en dat leert ons dat het handschrift werd geproduceerd voor Jesse, Bisschop van Amiens (799-836). Het vermelden van de opdrachtgever verleent het handschrift autoriteit - in feite fungeert de naam van de bisschop zoals later de naam van een uitgever: boeken die zijn uitgegeven door beroemde drukkers als Aldus Manutius

of Plantijn, als Cotta of Vandenhoeck & Ruprecht, of in onze tijd Harvard of Oxford UP, staan garant voor de kwaliteit en betrouwbaarheid van de inhoud.

De woorden 'Utere felix' betekenen: 'gebruik als een gelukkig mens'. Deze aansporing tot vruchtbaar gebruik is volgens de kerkvader Augustinus wel vaker in titels te vinden.¹ Het lijkt wel een beetje op de latere drukkersmotto's, zoals het beroemde motto 'non solus' dat je stevast in het drukkersvignet van Elzevier vindt.

Hier functioneert de titelpagina dus wel als reclame, maar dan voor de opdrachtgever. Maar een dergelijke *provenance* heeft ook een meer praktische waarde: de lezer krijgt meer context of de herkomst, en het zou kunnen dat hem dat als lezer in het spoor van een bepaalde interpretatie

brengt. Zo stelt men dat dit concrete boek door bisschop Jesse gebruikt zou kunnen zijn voor *Brief over de Doop* uit 812.

In de 17^e eeuw is er aan het handschrift nog een moderner uitziende titelpagina vooraf gezet, die via een weer latere aantekening ging functioneren als een inhoudsopgave (bijvoorbeeld door de toevoeging dat de 'Twee boeken' te vinden zijn op f. i-i26, dus blad 1 t/m 126. Iemand heeft onder deze titel ook nog toegevoegd dat er een gedrukte editie is: (Ed. Paris. 1693. *et s[e]quentibus annis Tomus* IV.144-228), dwz: gedrukt te Parijs in 1693 e.v., deel IV, pp. 144-228). Inderdaad vinden we in de Parijse editie van Louis Roulland van de *Opera omnia* van Hieronymus, Tomus IV (gedrukt 1706; Tomus I is gedrukt in 1693), tweede paginering, op genoemde pagina's, de tekst van Hieronymus' boek tegen Jovianus.

Hieraan zien we dus hoe titelpagina's niet alleen commercieel, maar ook functioneel waren; in dit geval werd er tot 1706 informatie aan toegevoegd. We kunnen uit het *Ex libris* ook opmaken dat het handschrift, al in de 17^e eeuw onderdeel werd van de bibliotheek van het kapittel in Bamberg.

Het woord '*incipit*' wordt hier gebruikt als aanduiding: '[hier] begint', maar dit werkwoord is verzelfstandigd tot een naamwoord: een '*incipit*' is de eerste paar woorden.

Het is genoegzaam bekend dat de initialen (eerste letter van de *incipit*) dikwijls kunstig versierd werden (althans, dergelijke kunstwerken zijn in grote getalen overgeleverd). De openingspagina's van talloze getijdenboeken zijn minutieus gedecoreerd. Maar ook aan filosofische werken werd aandacht besteed.

Boethius' *De consolatione philosophiae*

Dikwijls heeft de *incipit* van een manuscript een bijzondere aandacht gekregen van de kopiïst. Het is immers de eerste pagina van een boek, en dat mag er best uitnodigend uitzien. Zie hier bijvoorbeeld de *incipit* van Boethius' *Vertrouwing van de Filosoof*, in een handschrift uit 1385:

Boethius ziet eruit als Rothko

Een dergelijk *incipit* is eigenlijk geen 'titelpagina', en het volgende voorbeeld is dat eigenlijk ook niet, maar dan omdat het juist te lang is: namelijk wel zes pagina's! Deze zijn slecht leesbaar doordat er een parse (inmiddels bruinrode) achtergrond is gebruikt. Maar door die kleuren ontstaat wel een Rothko-achtige serie titelpagina's die informatie

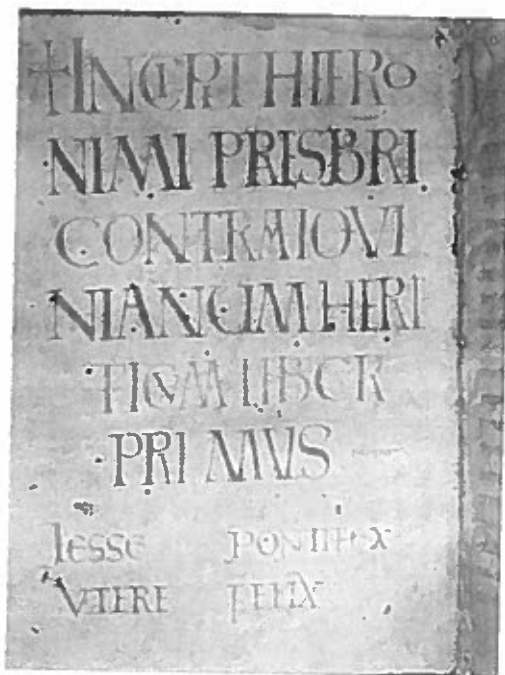

Fig. 1: Sophronius Eusebius Hieronymus, *Contra Iovianum*, gevolgd door Rufinus van Aquileia, *Expositio symboli* (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc. Patr. 86 (B.V.13): fol. 1v). 9^e eeuwse titelpagina.

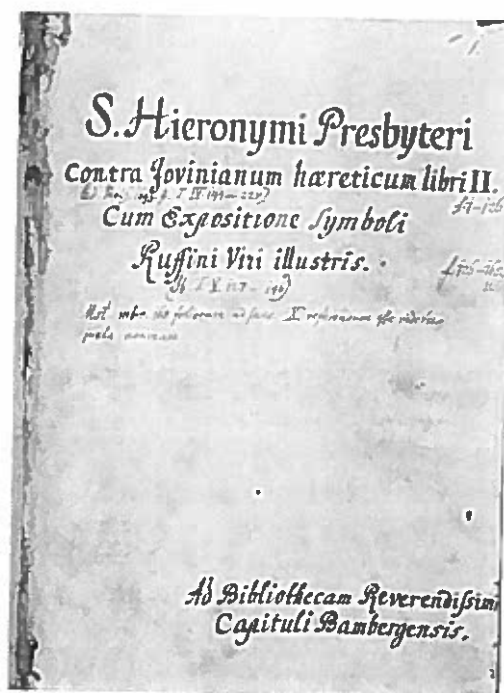

Fig. 2: Sophronius Eusebius Hieronymus, *Contra Iovianum*, gevolgd door Rufinus van Aquileia, *Expositio symboli* (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc. Patr. 86 (B.V.13): fol. 1r). 17^e eeuwse titelpagina, met vroeg 18^e eeuwse toevoegingen.

Fig. 3: Boethius, *De consolatione philosophiae*, Incipit ('Carmina qui quondam studio florente peregi') (Glasgow University Library, signatuur: Ms Hunter 374 (V.1.11), fol. 4r. Kopïüst (kunstenaar!) is 'Broeder Amadeus', wsl. In opdracht van Gregorius van Genua).

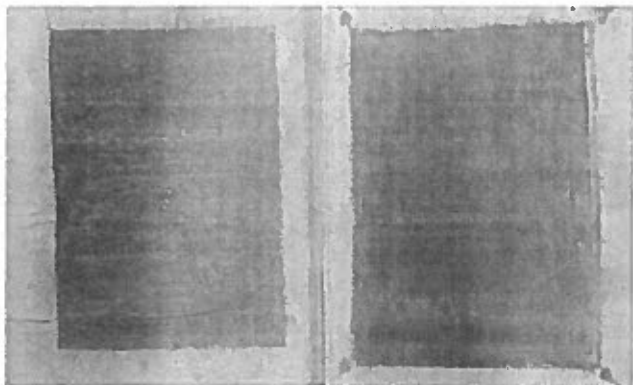

Fig. 4a en 4b: Boethius, *De arithmetica*, opdracht (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc.Class.5, Tours, ca. 845, fols 1v en 2r).

Fig. 5a en 5b: Boethius, *De arithmetica*, opdracht (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc.Class.5, Tours, ca. 845, fols 2v en 3r).

geven over dat handschrift van Boethius' *De arithmetica*, dat waarschijnlijk in de 9^e eeuw in Tours is vervaardigd en aangeboden aan Karel de Kale.

De eerste pagina heeft geen tekst, maar slaan we om, dan zien we twee pagina's tekst met afwisselend zilveren en gouden letters (op de reproductie (Fig. 4a en 4b) zijn de zilveren letters bijkans zwart geworden): de opdrachtverzen aan koning Karel.

Daarna volgt een prachtige afbeelding (Fig. 5a) van Boethius, rechts gezeten, die een boek aanbiedt aan zijn schoonvader Symmachus, een geleerde patriciër die zelf een editie verzorgde van Macrobius' commentaar op de beroemde *Droom van Scipio* (het slot van Cicero's *De re publica*). Het boek dat Boethius aan Symmachus geeft is *De arithmetica* zelf: dit traktaat begint immers met een opdrachtbrief aan Symmachus: "In het geven en ontvangen van geschenken worden dan terecht de verplichtingen op waarde geschat (in het bijzonder tussen hen die zichzelf groot achten) indien duidelijk zal vaststaan dat door de één niets anders is gemaakt dan wat hij echt vrijgevig aandraagt, en dat door de ander nooit geaccepteerd wordt wat hij niet echt met plezier en met welwillendheid omarmt".

Maar voor we bij die klinkende openingszin komen vinden we eerst nog een titelpagina tegen (Fig. 5b) die aangeeft wat er komen gaat: "Hier begint de brief van Boethius aan Symmachus zijn patricische schoonvader. Boethius Manilius Severinus aan de heer beroemde heer en patricier Symmachus" Gevolgd door nog wat biografische gegevens over Boethius (INCIPIT EPISTOLA BOECII AD SIMMACHUM PATRI[C]IUM SOCERUM. V[IRO] C[LARISSIMO] DOMINO SVO PATRICIO SYMMACHO BOECIUS MANILIUS SEVERINUS, FLORUIT ETC.).

Als we omslaan, zien we (Fig. 6a) een tekst in gouden letters op paarse regels, in een rechthoekig kader waarin groene en paarse vlakken elkaar afflossen: 'Hier begint het Boek over Arithmetica van Boethius'. (INC/LBR/BOECHIDE/ARITMETICA)

Dan eindelijk op de rechterpagina komen we pas aan bij onze klinkende volzin, met een prachtige initiaal I van 'In dandis...' ('In het geven'; Fig. 6b).

Boethius ziet eruit als Bijbel

Een ander handschrift van dezelfde tekst van Boethius maakt gebruik van zogeheten 'canon tabellen': kolommen die worden gescheiden door pilaren die aan de bovenzijde met bogen zijn verbonden. Dergelijke *canones* werden eigenlijk alleen in de inhoudsopgaves van bijbels gebruikt (we kennen ze bijvoorbeeld uit de *Book of Kells* of de *Lindisfarne Gospels* (ongetwijfeld de twee beroemdste vroegmiddeleeuwse handschriften):

De openingspagina's van Boethius' *De institutione arithmetica* zien er zó uit (op de eerste pagina lijkt de tekst niet onder de boog te passen, maar de middenpilaar schijnt door de keerzijde van het perkament heen).

De lezer uit de 9^e eeuw zal deze opmaak van de inhoudsopgave direct associëren met de *canones* van handschriften van de bijbel. De beeldtaal verleent daarom aan de tekst van Boethius het aura van een bijbel. Ook hier is dus sprake van autorisatie: niet door het noemen van een opdrachtgever, maar door de visuele stijl.

Na deze prachtige inhoudsopgave geeft de volgende opening aan de linkerzijde wat we anachronistisch een 'frontispies' zouden kunnen noemen: een allegorische verbeelding van het *quadrivium* (Musica, Arithmetica, Geometria, Astrologia; Fig. 9a). Op de rechterpagina staat, in dezelfde stijl als het andere handschrift van deze tekst dat nu in Bamberg ligt (goud op paarse strepen), de tekst "*Incipit liber primus*":

En slaan we om, dan volgt eindelijk de eerste pagina van de tekst, wederom met een niet te missen initiaal I. Doch, we zien ook dat de tekst anders is: dit handschrift laat de opdrachtbrief van Boethius aan Symmachus achterwege en begint direct bij boek 1, paragraaf 1 van de eigenlijke tekst ("*Inter omnes priscas autoritates...*").

Fig. 6a en 6b: Boethius, *De arithmetica*, opdracht (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc. Class.5, Tours, ca. 845, fols 3v en 4r).

Fig. 7a en 7b: *Book of Kells* (Trinity College Dublin) en *Lindisfarne Gospels* (British Library).

Continuïteit in vormgeving en autoriseringsstrategiën

Deze voorbeelden laten zien wat boekhistorici de afgelopen twee decennia steeds meer zijn gaan benadrukken: de uitvinding van de boekdrukkunst was een minder revolutionaire gebeurtenis dan we geneigd zijn te denken als we Elisabeth Eisensteins klassieke werk *The Printing Press as an Agent of Change* moeten geloven (1979). Anthony Grafton wees er reeds in een review essay uit 1980 (ironisch getiteld *The Importance of Being Printed*) op dat de traditie van het handgeschreven boek gehandhaafd bleef na Gutenberg: tot in de 17^e eeuw gold een handgeschreven tekst (met name een autograaf) zelfs als betrouwbaarder, omdat deze dichterbij de auteur staat. Handgeschreven teksten waren niet door drukkers gemanipuleerd en hadden niet de schijn-objectiviteit van mechanisch gereproduceerde teksten. Want de boekdrukkunst zorgde weliswaar voor verspreiding van kennis, maar ook verspreiding van foutieve teksten door de slordigheid en het winstbejag van het nieuwe gilde der drukkers. De boekdrukkunst was een vroegkapitalistisch succesverhaal. We weten al lang dat incunabelen (of 'wiegedruken', dus boeken gedrukt in de tijd dat de boekdrukkunst nog 'in de wieg' lag, d.w.z.: boeken gedrukt vóór het einde van de 15^e eeuw) de opmaak van handschriften volgden (de Gutenberg bijbel ziet er op het eerste gezicht uit als een handgeschreven tekst). De drukkers namen meer over van de traditie: autoriserende namen en spreuken op de openingspagina's, overzichtstabellen van de inhoud, kleur (veel wiegedruken werden gedrukt in zwart-wit maar initialen

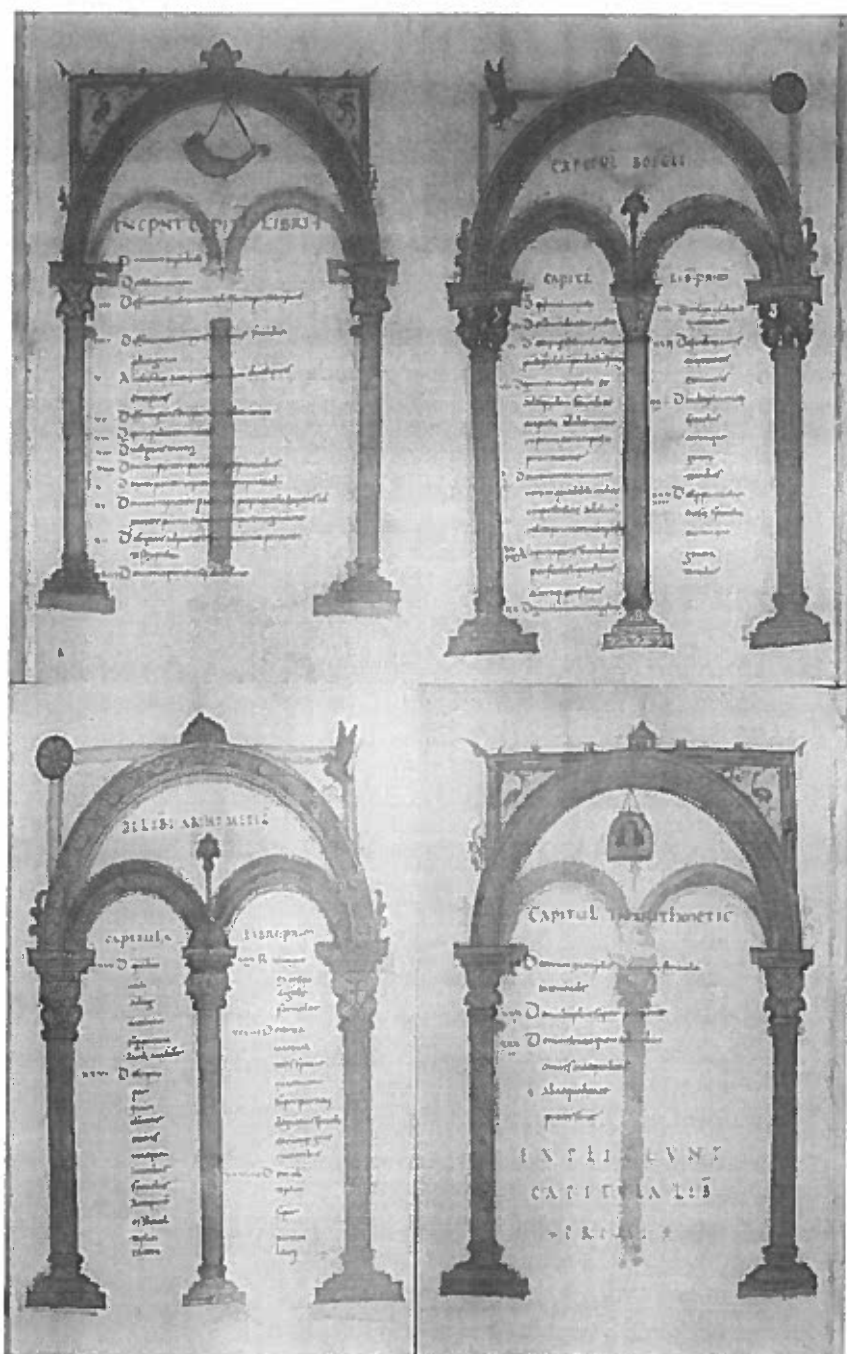

Fig. 8a, 8b, 8c en 8d: Boethius, *De arithmetica*, inhoudsopgave (Bamberg, Staatsbibliotheek, signatuur: Msc.Class.5, Tours, fols 7r, 7v, 8r en 8v. Geproduceerd ca. 845)

werden handmatig ingekleurd, hoewel er ook drukkers waren die sommige letters in rood drukten), verschillende lettergrootten, en commentaar of sleutelwoorden in de marges. En zoals deze serie

over titelpagina's al vaker heeft laten zien, vergaten drukkers ook niet om hun boeken aantrekkelijk te maken middels kunstige afbeeldingen.

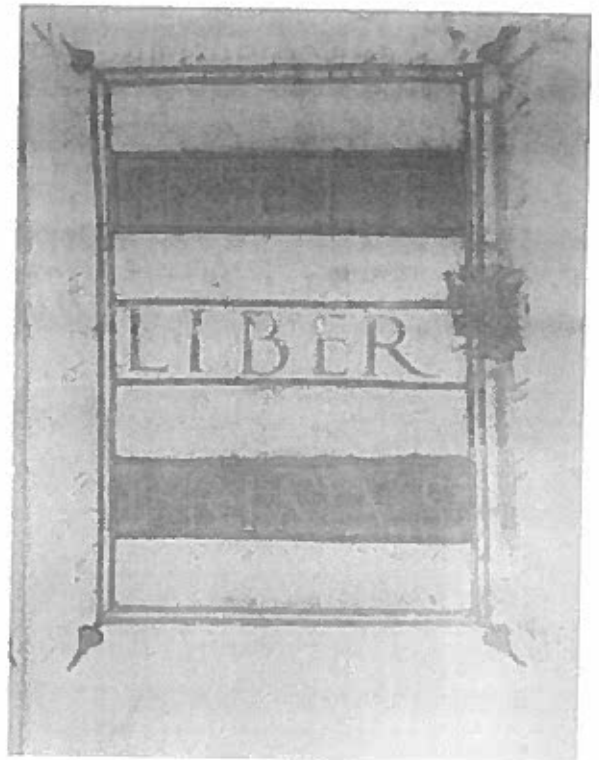

Fig. 9a en 9b: Boethius, *De arithmetica*, frontispies en titelpagina (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc.Class.5, Tours, fols 9v en 10r (fol. 9r is leeg)).

Fig. 10a: Boethius, *De arithmetica*, incipit (Bamberg, Staatsbibliothek, signatuur: Msc.Class.5, Tours, fol. 10v).

Noten

1 Augustinus van Hippo, *Enarrationes in Psalmos*, commentaar op Ps. 147, paragraaf 6: 'sicut solet in titulis scribi: Utere felix: collauda, ierusalem, dominum.' ('zoals men in titels pleegt te schrijven: Gebruik gelukkig: prijst, Jerusalem, tesamen de Heer').